կանէին։ — Հ. 28. "Անդ գտանէին անկեալ զնիկանովը առաջի գնդին կոտորելոց (Յ)՝ զինուն զարդուն նշանօք հանդերձի մէջ երկուց ճակատո(ւ)ցն„. ἐπέγνωσαν προπεπτωκότα Ν. σὺν τῇ πανοπλίᾳ = տեսին զն. անկեալ զինու զարդու։ — Հ. 30. "Որ զօրութեամբ հաստատութեամբ առհասարակ քաջութեամբ նահատակութեամբ մտադիւր հաւանութեամբ ի վերայ ազգին նահատակեալ (էր) ὁ καθ' ἅπαν σώματι καὶ ψυχῇ πρωταγωνιστὴς ὑπὲρ τῶν πολιτῶν = որ ամենայնիւ հոգւով եւ մարմնով նահատակեալ էր ի վերայ քաղաքակցաց իւրոց։ — Հ. 32. "Զանօրէն զՀայհոյիչ. = μιαροῦ։ — "Իշխեաց ձգել„, փխ. ձգեաց = ἐκτείνας։ — Հ. 33. "Մանր մանր կոտորեալ զայս թռչնոց գէշագէշ ջամբեցիս„ = κατὰ μέρος δώσειν τοῖς ὀρνέοις։ — Հ. 35. "Զբարձրամուրաշտարակէն, յայտ յանդիման ամենեցուն, եւ յայտնապէս օգնականութեան Տեառն՝ նշան յաղթութեան կանգնեցաւ„, փխ. "զբերդէն՝ նշան յայտնի եւ երեւելի ամենեցուն = ἐκ τῆς ἄκρας ἐπίδηλον πᾶσι καὶ φανερὸν... σημεῖον։ — Հ. 36. "Ուխտ եդին առհասարակ, հրաման ետուն ընդ ամենայն ազգն„, փխ. "եդին օրէնս ամենեքին = ἐδογμάτισαν πάντες„։ Հայը կը յաւելու օրէնքին առարկան՝ "առնել զօրն զայն՝ օր տօնից տարեկանաց„։ — 37. Հասու եղեն ասուութեանս իմաստը ծանօթ է, հոս սակայն գործածուած է տիրել, գրաւել իմաստով = κρατηθείσης։ — 38. "Եթէ իցեն ի կարգի„, յոյնը կը յաւելու՝ "գեղեցիկ եւ ճարտար„ = καλῶς καὶ εὐθίκτως. իսկ Հայը կ'աւելցնէ. "գովեցայց ի կարգել անդ„ — "ապա եթէ հետեւակս ինչ եւ տկարս ինչ խաւսեալ իցէ„, իսկ յոյնը՝ εἰδὲ εὐτελῶς καὶ μετρίως = ապա եթէ "անպաճոյճ ինչ եւ համեստ„։

(Վերջ։)

Հ. Ս. ԿՈԴԵԱՆ

ՍԵԲԻՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԲԱԴՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԵՒ ԻՒՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆ Ի ՀԵՐԱԿՂ

— (Շարունակութիւն։)

5.

Բովանդակութիւնը: — Սեբիոս իւր պատմութիւնը բաժնելով երկք մասերու՝ պատկերացուցած է հոն Հայոց հին, նոր եւ նորագոյն շրջանի պատմութիւնը, յատկապէս ծանրանալով "Ժամանակեան„ շրջանի վրայ, որուն սկիզբն է 590 տարին եւ կը տեւէ կը բաւէ մինչեւ 661։

Նախերգանքը կը խոստանայ "զանստոյգն նկարագրել ժամանակ„ եւ "զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս, զուստն յիշատակել զառասպելս„ գծելով "նախ զնախնեացն պատմութիւնս ուստի եղեւ սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց„ (էջ 1—2)։

Ներկայ բնագիրը հաւանօրէն սկիզբը պակաս մ'ունի, ուր կը պատմուէր համառօտիւ "սկիզբն ամենայն երկրի շինուածոց լրմանց„ յիշատակութեամբ ստեղծագործութեան, համաշխարհային ջրհեղեղին, Նոյեան տապանին եւ լեզուաց խառնակութեան։ Այժմ պատմական տեսարանը կը բացուի Բելի եւ Հայկի պատերազմներով. եւ յաջորդաբար կը ներկայացուի Հայկի սերնդաբանութիւնը՝ մէն մի նահապետի կեանքէն կարեւոր դէպքերու համառօտ յիշատակութեամբ, մինչեւ Աղեքսանդր Մակեդոնացի։ Պարթեւաց պետութեան հիմնարկութեամբ նաեւ Հայաստան ազատութիւն կը գտնէ Պարթեւ գերիշխանութեան տակ։ Այստեղ յատկապէս կ'ակնկալուէր պատմութեան ամենէն հետաքրքրական մասը՝ այն է Ագաթանգեղեայ արձանագրութեան պատճէնը՝ Պարթեւ եւ Հայ թագաւորաց մասին, որ ինչպէս կ'երեւայ՝ ինկած է այժմ եւ կամ բնագիրն ենթարկուած է հոս փոփոխութեան (այս կէտին յաջորդիւ պիտի անդրադառնանք ճոխագոյնս)։ Պատմութեան թելը կարճառօտ գծերու մէջ կը հասնի մինչեւ Պարթեւ պետութեան վերջը. որմէ յետոյ կը տիրանան Իրանի Սասանեանք։ Յաջորդ շրջանը կը բաւականանայ պատմագիրը ներկայացնել ժամանակագրական արքայացանկով մը, ուր իբրեւ հայելւոյ մէջ կը պատկերացուին երկք դրացի պետութեանց՝ Հայոց,

Պարսից եւ Հռովմայեցւոց թագաւորները՝ կարեւոր դիպաց հարեւանցիկ յիշատակութեամբ։ 428ին Հայաստան կը կորսնցնէ իւր անկախութիւնը եւ կ'ենթարկուի Սասանեանց գերիշխանութեան։ Եռանուն արքայացանկը այսուհետեւ կը դառնայ երկանուն եւ կ'աւարտի 652 թուին քով, երբ Սասանեան հարստութիւնը յանձին վերջին Յազկերտի թագաւորուկ կ'ըլլայ եւ երկիրը կը բռնակալէ արաբական իշխանութիւնը։ Թէեւ Էջմիածնի թ. 611 ձեռագիրը այս տեղ դատարկ մը կ'ենթադրէ, բայց այժմ դժուարին է մեզի գուշակել անոր բովանդակութիւնը։

Բուն պատմական բաժնին սկիզբ պէտք է նկատել Նախերդանքի երկրորդ մասը, զոր կը բնանք անուանել Ա. դպրութեան մուտքը։ Հեղինակը աչք մը նետելով Արշակունի տան անկումէն մինչեւ Վարդանանց պատերազմի վերջը, այս ինքն մինչեւ այն շրջանը, ուր կը նահատակուին Ս Ղեւոնդեանք, արդէն ծանօթ իրողութիւն կը նկատէ այս դէպքերը, "այն ամենայն թիւն կը նկատէ այս դէպքերը, "այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցաւ, որպէս ցուցանէ նոյն իսկ պատմութիւն„ (էջ 23), ակնարկելով Եղիշէի պատմութիւնը։ Իր ձեռնարկած պատմութեան պատմութիւնը։ Իր ձեռնարկած պատմութեան ծրագիրն գեղեցիկ կերպով կու տայ ինքնին հետեւեալ տողերու մէջ (էջ 23—24)։

"Բայց զայն ամենայն՝ որ 1. ի պերոզի ժամանակն եղեալ չարութիւն (= Վահանի պատերազմները), 2. եւ զառ ի Խոսրովայ (531—579) զապստամբութիւն զՎարդանայ, եւ 3. զչորացն Պարսիցն զապստամբեալն յՈրմզդիէ (579—590), 4. զմահն Որմզդայի եւ զթագաւորելն Խոսրովայ (590—628). 5. զմահն Մաւրկայ (582—602) եւ զթագաւորելն Փոկասայ (602—610). 6. զառնուլն զԵգիպտոսի. 7. զկոտորածն Աղեքսանդրի. 8. զդիմելն Հերակլի (610—641) ի կողմանս Դիւսիսոյ առ արքայն Թէոտալացւոց. 9. զյուղարկումն անհուն բազմութեանն ազգաց. 10. զասպատակն Յունաց յԱտրպատական, զառ եւ զասպատակն Յունաց յԱտրպատական, զառ եւ զասպատակն Յունաց յԱտրպատական. 11. զեկեալ. եւ զդարձն ընդ Փայտակարան. 11. զեկ զչորացն Պարսից յարեւելից, զդիմի հարկանել զնմա. 12. զպատերազմն որ յաշխարհին Աղուանից. 13. զդարձ կայսերն ի Նախճըւան քաղաքն եւ զկռիւն Արճիշոյ. 14. զգնալն կայսեր անդէն ի սահմանս իւր. 15. զմիւս եւս այլ դիմելն ի վերայ Խոսրովայ. 16. զգործ պատերազմին՝ որ ի Նինուէ. 17. զասպատակն որ ի Տիսբոն քաղաք. 18. զդարձն յԱտրպատական. 19. զմահն Խոսրովայ. 20. զթագաւորելն կաւատայ (627—629). 21. զհաշտութիւն որ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց. 22. զթողուլն անդրէն ի բաց զսահմանսն Յունաց. 23. զդարձ աստուածեան խաչին ի քաղաքն սուրբ։ 24. Յետ այսորիկ զզարթուցեալ անհուն բարկութիւն եւ 25. զվերջին աղէտս հինին՝ որ ի կողմանս հարաւոյ. եւ թէ 26. որպէս յանկարծօրէն շարժեցան բանակքն Իսմայէլի, եւ ի վայրկեան ժամանակի վանելով զաւրութիւն թագաւորացն երկոցունց՝ կալան յԵգիպտոսէ մինչեւ յայս կոյս գետոյն մեծի Եփրատայ եւ ցսահման Հայաստանեայց. եւ յերերկ ծովուն մեծի արեւմտից մինչեւ ի դուռն թագաւորութեանն Պարսից. զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորւոց եւ զՏիսբոն եւ զՎեհ Արտաշիր եւ զՄարանդ, զՀամատան մինչեւ ցգանձակ քաղաք եւ ցՀրատն մեծ՝ որ յԱտրպատական գաւառի։ Զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառօտ ձեզ վիպասանել։„

Այս ծրագրի համաձայն շատ համառօտ գծերով նախ կ'ընծայէ Հայաստանի քաղաքական վիճակը պարսկական տիրապետութեան տակ Վահան Մամիկոնեանի ապստամբութիւնն մինչեւ Խոսրով Ապրուէզի գահ բարձրանալը (590)։ Վահանի եւ անոր եղբօր՝ Վարդ պատրիկի սակաւամեայ կիսանկախ տիրապետութեան վերջը՝ եկան "մարդպանք պարսիկք„։ Անոնց հարստահարութիւնք պատճառ տուին 571ի Դունոյ ապստամբութեան, որուն յաջորդեցին երկարամեայ պատերազմունք Բիւզանդոնի եւ Տիզբոնի մէջ, հայկական հողի վրայ մինչեւ 590, երբ Խոսրով Ապրուէզի եւ Մօրկայ մէջ հաշտութիւն կնքուելով ժամանակ մը խաղաղեցաւ երկիրը։ Այս մասը, որ բաւական մանրապատում կիրը։ Այս մասը, որ բաւական մանրապատում ներկայացուած է, ամենէն հետաքրքրական տեսակէտն է Սեբէոսի պատմութեան՝ ըլլալով միակ աղբիւրը Զ. դարու Հայ եւ Արեւելքի պատմութեան համար։ Ընդարձակօրէն պատկերացուած է հոն նաեւ Վահրամ Միհրեւանդակի ապստամբութիւնը։

Այս տեղ կ'աւարտի Մուտքը եւ պատմագիրն կը բանայ "ժամանակեան մատեանին„ էջերը՝ նկարագրելու մանրապատում Խոսրով Ապրուէզի գահ բարձրանալու, Մօրկան սպանման եւ այս առթիւ Յունաց եւ Պարսից մէջ վերսկսած երկարամեայ պատերազմներու դէպքերը։ Այս շրջանին դուրս կը կարկառի Հերակլ կայսեր դէմքը, իբրեւ պատմական դարուն հոյակապ հերոսը, թէեւ պատմութիւնը կը շարունակուի դեռ՝ Հերակլի մահուընէն ետքը իբր 20 տարի ընդգրկելով իւր ծոցը։

Պատմական թատերաբեմին վրայ գլխաւոր գործող անձնաւորութիւններ կը հանդիսանան Խոսրով Ապրուէզ, Մորիկ, Հերակլ եւ Կոստանդին կայսերք, որոնք մերթ անձամբ կռուի ասպարէզ իջած՝ բախտին կը հրամայեն, եւ մերթ իրենց զօրավարներու ձեռքով արեւելքի ճակատագիրը կ'որոշեն։ Պատերազմի դաշտին մէջ սակայն երկու կողմերն ալ յոգնած ուժասպառ՝ աւարն թող կու տան երրորդ թշնամւոյն, որ առոյգ ուժերով կռուի ասպարէզի վրայ կ'երեւայ յանկարծօրէն։ Արաբական արշաւանքներուն զոհ կ'երթան ամբողջ Պարսկաստանն եւ ընդարձակ մասեր Բիւզանդական հողերէն։

Բայց նաեւ հայ նախարարներու մասնակցութիւնը այս կռիւներուն նկատի առնուած է ընդարձակ գծերով՝ թէեւ գրեթէ միշտ Յունաց եւ Պարսից յարաբերութեան մէջ, ինչ որ բնական էր՝ քանի որ զօրաշարժն գլխաւորապէս այս երկրին մէջ տեղի կ'ունենար. մասամբ նոյնիսկ այս երկրի համար։

Այս տեղ "կը տեսնենք Հայաստանի ներքին դէպքերը, այնպիսի անտէրունչ ու տագնապական ժամանակին մէջ Հայկազուն քաջաց շահատակութիւնները, մէկ մէկու ետեւէ արիւնալից պատերազմներն ու անոնց դառն հետեւանքները, միանգամայն ազգին ու երկրին օգտակար եղող շատ բարի խորհուրդներուն չյաջողելը՝ գլխաւորաբար ամէն մէկ կողմնակցութեան միայն իր շահը փնտռելուն եւ մէկալներուն հետ չմիաբանելուն համար։ Հայք կամ Հայոց մէկ մասը Բիւզանդեան կայսերաց հետ կապակցութիւն ունեցած ատեն՝ գունդագունդ զօրքով անոնց մեծամեծ ծառայութիւններ կ'ընեն Հայաստանի մէջ, Պարսից դէմ, Ափրիկէի կողմերն ու մասնաւորապէս Թրակիայի մէջ Բուլգարաց եւ ուրիշ վայրենի ազգաց դէմ, որոնք նոյն ատենները Բիւզանդեան կայսրութեան մեծ նեղութիւն կը հասցնէին։ Մաւրիկ կայսր հայ ազգը բոլորովին տկարացնելու համար՝ միայն իրեն շահաւոր գաղափար մը կը շինէ. կ'ուզէ կամաց կամաց Հայերը բովանդակ Թրակիա փոխադրել, որ հոն վայրենի ազգերու հետ կռուելով՝ սպառին, ինչպէս որ ըստ մասին ալ եղաւ, ուր Մամիկոնեան քաջ Մուշեղն ալ շատ հայազգի նախարարներով իր գերեզմանը գտաւ։ Մաւրիկ նոյն խորհուրդը կու տայ նաեւ Պարսից Խոսրով թագաւորին, որպէս զի ան ալ իր բաժնին հայերն արեւելեան կողմերը խաւրէ, բայց հոս իրերն ուրիշ կերպ դարձան։ Քանի մը միջանկեալ պատահարներէն ետեւ՝ Սմբատ Բագրատունի՝ հայ գնդերով Ապրուէզ Խոսրովի գահուն ամէնէն ամուր նեցուկը կ'ըլլայ. արեւելեան կողմերը պատերազմ պատերազմի վրայ կը մղէ. բոլոր Պարսից պետութեան մէջ արդիւնաւոր եւ անուանի կը հռչակուի ու մինչեւ թագաւորին երրորդ ըլլալու պատիւն կ'ընդունի։ Այս երեւելի գործողութիւնները նաեւ դիւցազնական Սմբատին հայրենեաց օգտին կը դառնան. Հայաստան պատիւ ու հանգիստ կը գտնէ[1]։" Թէպէտ Սեբէոսի պատմութեան գլխաւոր տեղը Սմբատ կը բռնէ. բայց կը պարունակէ նաեւ պատմութիւնը հարիւրաւոր ծանրակշիռ դէպքերու, զորոնք ունեցան Հայք նոյն ատենները Պարսից այլ եւ այլ թագաւորներու հետ, սկըսեալ Խոսրով Ապրուէզէն մինչեւ Յազկերտ վերջին։ Բաց ի Սմբատէն ընդարձակ էջեր կը գրաւեն նաեւ Վարազտիրոց Ասպետ, Թէոդորոս Ռշտունի, Համազասպ Մամիկոնեան եւ ուրիշներ, որոնք ժամանակակից պատմութեան մէջ, յատկապէս հայկական բեմին վրայ՝ խաղցին նշանակալից դերեր, մինչեւ 662։

Որչափ մանր կը նկարէ Սեբէոս քաղաքական անցքերու պատկերը, այնչափ թռուցիկ կ'անցնի եկեղեցական դէպքերու վրայէն, յաճախ լռութեան իսկ տալով։ Զ. դարու հայ կաթողիկոսաց անուանք լռուած են բոլորովին. հարեւանցիօրէն միայն կը յիշուին Մովսէս Եղիվարդեցի, Յովհ. Բագաւանեցի եւ Աբրահամ եւ Կոմիտաս կաթողիկոսները, որոնց ժամանակն այնքան հարուստ է Հայոց եկեղեցական պատմութիւնը ծանրակշիռ դէպքերով. այսպէս Յովհ. Գաբեղենեցւոյ մահն օտարութեան մէջ, Մովսէս Եղիվարդեցւոյ, Յովհ. Բագաւանեցւոյ ընտրութեանց պարագաները, փոփոխակի յարաբերութիւնք, Ալըթանէս Քերդողի տեղապահութիւնը, Աբրահամ կաթողիկոսի ընտրութեան պարագաները, այս միջոցին կ'իյնայ Վրաց բաժանումն Կիւրիոն կաթողիկոսի օրով. Հայոց եկեղեցւոյ աղերսն դրացի եկեղեցիներու հետ, կէտեր, որոնց մասին, ինչպէս գիտենք այլուստ, հրատապ խնդիրներ յուզուած են ժամանակին։ Մինչդեռ Սեբէոս խորը լռութիւն պահած է այս մասին, ուրիշ տեղեր յատկացուցած է երկար էջեր Կոմիտաս, Եզը եւ Ներսէս կաթողիկոսներու, աւելորդ մանրամասնութիւններով, բայց զանցառութեամբ կարեւոր դէպքերու։ Զոր օրինակ ամբողջութեամբ յառաջ բերած է Երուսաղէմի Մոդեստոս երիցու եւ Կոմիտաս կաթողիկոսի թղթակցութիւնները՝

[1] Եւրոպա 1852, Թ. 21։

նոյնպէս Հայոց առ Կոստանդին կայսր ուղղած շատ ընդարձակ թուղթը, բայց անիշատակ թողուցած է Դունոյ 645ի ժողովն, որուն ինքն ալ մասնակցած էր։ Անըմբռնելի է մեզի Յայսմ Բագրատունեաց եպիսկոպոսի բռնած ուղին։

6.

Պատմութիւն ի Հերակղ — կամ պատմութիւն Հերակղի անուանակոչութիւնը, զոր Սեբէոս իւր աշխատութեան իբրեւ ընտրած է Սեբէոս իւր աշխատութեան իբրեւ խորագիր, պատմութեան այս բովանդակութեամբ իւր արդար մեկնութիւնը չի գտներ։ Մինչդեռ Հերակղի գործունէութիւնն պատմութեան մէկ փոքր մասն միայն կը գրաւէ, խորագիրն միայն կամ գլխաւորաբար Հերակղի վարուց եւ գործոց պատմութիւն ակնկալել կուտայ։ Հ. Յ. Գաթըրճեան, որ անդրադարձած է ինքնաբերաբար խորագրի այս անյարմարութեան, հետեւեալ լուծումը կ'առաջարկէ (Եւրոպա 1852, թ. 21)։

"Մեզի կ'երեւայ որ այս տարակոյսը հետեւեալ կերպով կրնայ իր մեկնութիւնը գտնել։ Երբ Մօրիկ կայսր սպանուելով Փոկաս անոր գահը յափշտակեց՝ Պարսից Ապրուէզ Խոսրով թագաւորն իր տղայութեան ատեն Մօրիկ կայսրէ շատ օգնութիւն գտած ըլլալով՝ իւր անոր մահուան վրէժը հանելու համար՝ Յունաց տէրութեան երկիրներուն վրայ յարձակեցաւ, Քրիստոնէից շատ վնասներ ըրաւ, մինչեւ Կ. Պոլիս հասաւ, նոր Երուսաղէմ քաղաքին տիրեց ու Ս. Խաչն առաւ տարաւ։ Այս դէպքերուն վրայ քրիստոնեայք մեծապէս տրտմած էին ու յուսահատածի պէս կը կենային։ Մէյ մ'ալ Հերակլեոս կայսր Աստուծոյ դիմելով՝ Պարսից դէմ ելաւ, ու զանազան յաղթութիւններով բոլոր կրակապաշտ մոգակրօնները մերժեց եւ Ս. Խաչն ալ ետ առաւ։ Նոյն յաջողութիւններով քրիստոնեայք հոգի առին ու քաջալերեցան, եւ այս անյուսալի դէպքերն Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքը սեպեցին, ուստի եւ շատերուն ձեռքն ալ ինքնայորդոր շարժեցաւ՝ ասամէն բան ի գիր աւանդելու։ Սեբէոսն ալ կ'երեւայ թէ բուն ասդէպքէս շարժեալ ըլլայ՝ գրելու իր պատմութիւնը եւ պատմութիւն ի Հերակլ անուանելու. բայց միանգամ սկսելէն ետեւ, ինչպէս բնականապէս կը պատահի, յառաջ ու վերջն ալ շատ յարակից բաներ շարեր է։ Ասոր վրայ աւելի եւս կը հաստատուինք, երբոր միտ դնելու ըլլանք որ արդէն նոյն իսկ Սեբէոս իր պատմութեան ընթացքին մէջ Հերակլին ու անոր վերոյիշեալ գործքերուն մասնաւոր ուշադրութիւն մը կը ցուցնէ։

Հ. Գաթըրճեանի տեսութիւնը շատ հաւանական կ'երեւայ այնու որ այս շրջանին իրաք դարուն մարդն կը համարուէր Հերակլ եւ հրապարակի վրայ — նաեւ հայկական մասին մէջ — գոյութիւն ունէին "Հերակլայ պատմութիւնք", զոր Սեբէոսի աշխատութենէն։ Ն. Մառ հրատարակեց այսպիսի հատուած մը՝ հանելով Էջմիածնի թ. 340 Հրաշափառ տօնականէն, որ խորագիր կը կրէ. "Յաղագս սրբոյ Խաչին ի Հերակլայ պատմութեանց[1]", Բիւզանդական մատենագրութենէն հմմտ. Գ. Պիսիդեայ գործերը։

Եթէ հայ պատմագիրներու միաբան վկայութիւնը շնախապաշարէր զմեզ — որոնք Սեբէոսի երկասիրութեան խորագիրն "Պատմութիւն ի Հերակլ" կը ճանչնան — աւելի հարազատ խորագիր պիտի համարէի "Պատմութիւն յԱպրուէզն Խոսրով", ինչպէս բացայայտ կը յորջորջէ իւր երկասիրութիւնը ինքնին հեղինակը՝ "Մատեան ժամանակեան, պատմութիւն թագաւորական, վէպ արիական, վանումն տիեզերական, հէն Սասանական, յԱպրուէզն Խոսրովեան, որ հրդեհեալ բոցապրուէզն Խոսրովեան, որ հրդեհեալ բոցայցոյց զառ ի ներքոյս ամենայն, ... "եւ արդ ասացից զվէպս ի կործանիչն եւ յապականողն Խոսրով յԱստուծոյ անիծեալն" (էջ 35)։ Եւ իրաք ալ Սեբէոսի Պատմութեան ծիրն կը բոլորի Խոսրով Ապրուէզի շուրջը, որուն ինչպէս դահակալութեան, նոյնպէս պատերազմներու եւ մահուան մանրապատում պատմիչն կը հանդիսանայ (էջ 35—103)։ Կրնայ դիւրաւ մտածուիլ, որ անագանագոյն ժամանակի հայ պատմիչներէն բարեփոխուած ըլլայ խորագիրը՝ փոխանակ աշխարհաւէր օտարադէն թագաւորի անուան՝ բարեպաշտօն Հերակլ կայսեր անունը կարկառուն ընծայել ուզելով։

Արժէքը։ — Ղ. Փարպեցւոյ պատմական աշխատութենէն ետքը հայ պատմագրութիւնը ընդհատութիւն կրած էր մինչեւ Սեբէոս, 175 տարուան միջոց մը (484—660) գրեթէ։ Նախորդ շրջանի պատմագիրներն ալ բաւականացած էին տալ մեծաւոր անցեալի եւ ժամանակակից պատմութիւնը։ Հայկական հնախօսութիւնը՝ ազգին ծագման եւ նախաւոր շրջանի վէպը, այնպէս ինչպէս պահպանուած է ցեղին

[1] Тексты и разысканія по армено-грузинской филологіи. Книга VII, 2 (С.-Петербургъ 1909), էջ 52։

զբոյցներուն մէջ, տակաւին չէր փորձուած գրի աւանդել։ Սեբէոս ձեռնարկելով դրոշմել "Համառօտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութիւն զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն[1] յիշատակելով" փորձած է համառօտիւ նկարագրել նաեւ "զանստոյգ ժամանակն եւ զնախնի քաջացն վիպասանութիւնս" կցելով անոր "զառ ի յապայն եղեալ" դէպքերն ալ. այսպէս առաջին, միջին եւ վերջին շրջաններն իրարու զոգելով ընծայած է ամբողջական պատկեր մը, որ "Հայոց պատմութեան" առաջին փորձն է։ Իբրեւ այսպիսի չենք կրնար անշուշտ պահանջել — յատկապէս հնագոյն Հայոց պատմութենէն — ամէն կատարելութիւն, եւ ոչ այն ինչ որ ապա յայտնուցած է Մ· Խորենացի։ Սեբէոս միջամուխ եղած է պատմագրելու առանց մեծ յաւակնութեան՝ "ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի" անստոյգ ժամանակներու մռայլն փարատել, որուն համար չէ զգացած իւր մէջ ոչ կարողութիւն եւ ոչ ի ձեռին կարեւոր աղբիւրներ, այլ իբրեւ սիրող, հետաքրքրուող, հետազօտող, ջանացած է գոնէ աղօտ լուսով մերձենալ "անստոյգ ժամանակներու"։ Հետաքննողն այս բերումը կը տեսնուի իր վրայ, երբ ի Տիզբոն ձեռնաց դեսպաններու բերնէն ստուգել կ'ուզէ Հայկական աւանդութիւնը Մամիկոնեանց ծագման մասին. կամ Խոսրովու դաստակերտին մէջ Մծուրքէն բերուած յունարէն արձանագրութեամբը կը հետաքրքրուի (տես վերը, § 3)։ Եթէ նա իւր խուզարկութիւնք կատարած է առանց ըլլալու վարժ խուզակ մը, բայց մենք չենք կրնար իր մէջ "անվարժ խուզակ" մըն ալ տեսնել։ Սեբէոս ինչպէս իւր "Ժամանակեան պատմութիւնն" գրած է հետեւելով դէպքերուն, հարցաքննելով ականատեսներն եւ ականջալուր վկաները, նոյնպէս հաւանօրէն "նախնի քաջաց" վէպն ալ ջանացած է ի վեր հանել որոնելով եւ հետազօտելով ժողովրդական աւանդութիւններն, որոնց ալ անոնք "սուտ առասպելաց" նկարագիրն ունենային։ Այս բազմամեայ շրջանին համար իր ձեռքն պակաս չեն եղած անշուշտ նաեւ գրաւոր աղբիւրներ, ինչպէս է օր. համար Ագաթանգեղեայ յունարէն արձանագրութիւնը։ Թէպէտ ըստ մեծի մասին անծանօթ կը մնան մեզի իր գործածած աղբիւրները (տես վերը) — որոնց թուին մէջ եղած են նաեւ գիւանական վաւերագիրներ — բայց այն ստոյգ է, որ իր շօշափած նիւթերու նկատմամբ ինքն է միակ ականակիտ աղբիւրը, յատկապէս Զ. եւ Է. դարերու համար։

Եթէ Սեբէոս "ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի", այս ինքն պատմագրելու արուեստին ոչ քաջ հմտութեամբ ձեռնարկած է իր պատմութիւնը, բայց նա բոլորովին անտեղեակ ալ եղած չէ արուեստին։ Նա կազմած է իրեն որոշ ծրագիր մը, յօրինուածութիւն մը, որուն համաձայն բարձրացուցած է շէնքը։ Նիւթը հաւաքելէ եւ բաժնելէ ետքը՝ պատմելու ձեւ ընտրած է տարեգրական եղանակը, ուր տարիներն զիրար յառաջ կը մղեն, քաղաքական դէպքերն կը յաջորդեն իրարու ամ ըստ ամէ, բայց ոչ առանց ներքին կապակցութեան դէպքերու։ Առաջնորդուած պատմագրութեան կրկին ջահերու լուսով՝ ճիշդ աշխարհագրութեամբ ու հարկաւոր ժամանակագրութեամբ[1] իւր տարեգրութիւնը ընծայած է մեկին եւ լուսաւոր. ժամանակագրութեան հիմ ընտրուած են Պարսից, Յունաց (Հռովմայեցւոց) եւ Հայոց ինքնակալներու (եւ նախարարներու) գահակալութեան տարիները. դէպքերու ժամանակը կը ճշդուին նաեւ ամսով եւ օրով։ Ի հարկէ այս ճշդութիւնը չի կրնար փնտռուիլ ամենուրեք եւ ոչ ալ այն յագեցուցիչ ժամանակագրութիւնը, զոր գործածեցին հռովմէական տարեգիրներու մատենագիրները[2]։

Պատմական դէպքերու անգիտակից եւ հարեւանցիկ նկարագրութեամբ չի բաւականանար պատմիչը. այլ կը նկրտի միշտ թափանցել վարագոյրէն ներս, երեւան բերելու այն ծածուկ շարժառիթները, ձգտումները, որոնք պատճառ եղած են քաղաքական անցքերու։ Սեբէոսի պատմութեան շատ մեծ եւ իրեն սեփական առաւելութիւնն է եւ այն որ անիկա դեսպանական պատմութիւն մըն է, այս ինքն առանց Հայաստանի ներքին դէպքերուն մտադիր ըլլալու՝ Հայաստանի մերձաւոր դրացի պետութեանց հետ ունեցած յարաբերութիւնները ճշդիւ ու անընդհատ կը հաղորդէ. նկարագիր մը, որ անշուշտ Սեբէոսի պատմագրական ընդունելութեան մեծ պատիւ կ'ընէ[3]։ Իւր տեսութեանց եւ դատաստաններուն մէջ փորձառու է պատմագիրն եւ հեռատես, լուրջ եւ անկողմնակալ նկատմամբ քաղաքական անցքերուն. գիտէ ուղիղ դատել՝ ի հարկին պարսաւելով ազգայինն ալ՝ օտարինն ալ, հեռու ազգայնամոլ կամ օտա-

1 Իմա հաւանօրէն 590—652 շրջանի թագաւորներն Մորիկ, Խոսրով Ապրուէզ, Հերակլ, Կոստանդին, Յազկերտ,

1 Մասիս 1852, թ. 13.
2 Անդ։
3 Անդ։

բատեաց ձգտումներէ։ Բայց ուրիշ կերպ են իւր դատաստանները երբ խնդիրը երկու դրացի՝ Հայ եւ յոյն եկեղեցիներու յարաբերութեանց մասին է։

Իրեն աւելի մօտ եղած են Պարսկաստան եւ Հայաստան. ուր տեղի ունեցած քաղաքական անցուդարձերուն աւելի մանրամասնօրէն ծանօթ է. մինչդեռ Բիւզանդիոն եւ առ հասարակ յայնկոյս ծովու կատարուած դէպքերն հազիւ թէ հետաքրքրած են զինքը։ Գլխաւորաբար չորս նկատմամբ մեծագին յիշատակներ կը մատակարարէ Սեբիոսի պատմութիւնը մեզի, այսինքն է. Ա. ազգային դէպքեր. Բ. Հայոց՝ Պարսից տէրութեան հետ ունեցած յարաբերութիւնն ու նոյն տէրութեան ներքին պատահարները. Գ. Հայոց՝ Բիւզանդեան կամ Յունաց կայսրութեան հետ ունեցած կապակցութիւններն ու նոյն տէրութեան մանաւանդ արեւելեան կողմերը գործածները. եւ Դ. Մահմետականաց սկզբան, զօրանալուն եւ նեղլուն լուրերը[1]։

Պատմութեան այս բովանդակութիւնը որչափ ալ հոծ է Զ. եւ Է. դարերու պատմական դիպուածներով, որոնց համար ինքը միակ աղբիւր է, սակայն եւ այնպէս չենք կրնար հասարեալ, թէ Սեբիոս կը գծէ իւր ընդգրկած տատել, թէ Սեբիոս կը գծէ իւր ընդգրկած շրջանին ամբողջական պատկերը։ Մինչդեռ նա տեղիս տեղիս միջամուխ կ'ըլլայ մանրամասնութիւններու նկարագրութիւնը տալ, որոնց թուին դէպքերու նկարագրութիւնը տալ, որոնց թուին մէջ կան եւ զրոյցներ, միւս կողմանէ զանց կ'առնու կարգ մը կարեւոր իրողութեանց յիշատակութիւնը, որոնք այն շրջանին տեղի ունեցան թէ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական ասպարէզներու վրայ։ Կան հոս եւ հոն մութ, դիպուածներու նկարագրութիւնը տալ։ Կան հոս եւ հոն մութ, դիպուածներ։ կարգ մը դէպքեր, որոնք քաղաքական կեանքի մէջ ունեցած են ծանր հետեւանքներ, նկատուած են հարեւանցիօրէն՝ կամ սկզբնապատճառն եւ կամ վախճանն լռուելով։ Որչափ ալ ասոնք բաղձալի կէտեր են, եւ պիտի առաւելուին Սեբիոսի աշխատութեան արժէքը, սակայն առանց անոնց ալ այն ունի իւր արժանիքը, ըլլալով արեւելեան պատմութեան համար անսպառ աղբիւր, ուսկից կը բղխեն պատմական անցեալի մասին մանրակրկիտ նկարագրութիւններ, որոնք այլուստ կամ անծանօթ են եւ կամ անստոյգ։ Ինքը կ'ուղղէ, կը հաստատէ եւ կը լրացնէ յոյն եւ ասորի հեղինակներու վկայութիւնները։ Զարմանալի է իր համաձայնութիւնը այն ասորերէն ժամանակագրութեան հետ, զոր հրատարակեց Guidi[1]։

Գրութեան ժամանակը։— 661 թբ-ին, երբ Մաւիաս (Սուաւիէ) ամիրապետն նուաճեց իւր միահեծան իշխանութեան տակ Արաբիան, Պարսկաստանն եւ Եգիպտոսը, կ'աւարտէ Սեբիոս իւր պատմութիւնը։ Դժբախտաբար գրութեան վերջը կը պակսի այժմ յիշատակարան կամ վերջաբանական մաս, ուր թերեւս ակնարկութիւն մ'ըրած ըլլար թէ ո՞ր թուին ձգած է ձեռքէն փետուրը։ Այն պարագան որ էջ 23—24 միահաղոյն կու տայ պատմութեան ուրուագիծը, այսինքն թէ ո՞ր թուէն պիտի սկսի պատմել եւ ուր աւարտել, ենթադրել կու տայ թէ աշխատութիւնս տարեգրութեան ձեւով գրուած չէ՝ տարուէ տարի, այլ մէկ անգամէն, որոշ ժամանակի ընթացքին։ Թէ այս ժամանակը 661էն յառաջ թէ ետքը կ'ինայ, դժուարին է վճիռ կայացնել։ Տեղ մը, էջ 34, թուելով պարսիկ սահմանակալներն, որոնք պաշտօնավարեցին Հայաստանի մէջ, անոնց անուանացանկն կը հասցնէ մինչեւ "ցայսօր ժամանակի", այն է "մինչեւ լցան ամք երեքտասանք", (էջ 70), այսինքն՝ 603 տարին։ Այս տեղ սակայն Սեբիոս ակնարկել կ'ուզէ աւելի իւր ժամանակակցութիւնը վերջին սահմանակալին, քան թէ իւր գրութեան ժամանակը. թէեւ կրնայ մտածուիլ նաեւ թէ պատմագիրն էջ 23—24 տուած բովանդակութիւնը վերջին խմբագրութեան ատեն աւելցուցած ըլլայ։ Սեբիոսի նախնական ծրագրին համաձայն պատմութիւնը պիտի ընդգրկէր Խոսրով Ապրուէզի թագաւորութեան (հմմտ. էջ 35) եւ այնոր յաջորդող իրը քսանամեայ շրջանը, այսինքն թէ ինչպէս սասանեան պետութիւնը յետ վերջին ճգնաժամային ապրումներու սկսաւ դիմել իւր կործանման եւ տեսաւ օրհասը (652)։ Այս թուականը երկիցս կը շեշտուի Սեբիոսի պատմութեան մէջ (հմմտ. էջ 21 եւ 137)։ Կը կարծեմ թէ Սեբիոս միանգամ Արաբացւոց արշաւանքներն յիշատակելէ ետքը՝ կարեւոր տեսած է շարունակել անոնց պատմութիւնը մինչեւ Մաւիաս. ուստի նա գրած ըլլալու է իւր պատմութիւնը յընթացս 652—661 տարիներու։

[1] Եւրոպա, 1852, Թ. 21։

[1] Th. Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und kommentiert. Wien 1893 (Sitzungsberichte der k. Akademie der Wiss., philos.-hist. Klasse 128).

Լեզուն:— Քննելով Սեբէոսի մատեանը նաեւ լեզուի տեսակէտով, պիտի բաւականանամ հոս յառաջ բերել Հայերէնի հոյակապ ուսուցչի մը՝ Հ. Յ. Գաթըրճեանի գնահատութիւնը, որ հետեւեալ տողերու մէջ կ'ամփոփուի.

"Սեբէոս՝ որ մեր գրաբար լեզուին Արամեան գաւառներուն մէջ դեռ կենդանութիւն շնչած ատեն իր պատմութիւնը շարադրած է, բնականապէս պէտք էր որ իր պատմական ծանօթութիւններուն հետ մէկտեղ նաեւ բանասիրական ու լեզուագիտական նկատմամբ կարգ մը նոր նիւթեր մատակարարէր[1]։

1. Լեզուն հոն դեռ իր կենդանական հիւթը բոլորովին կորսնցուցած չէ. սկզբնական (originel) կերպարանք մը կայ, դասական առաւելութիւն մը կ'երեւայ Յովհ. Մամիկոնեանի գրութենէն անհամեմատ վեր, նոյն իսկ Փարպեցիէն աւելի ողորկ։ — 2. Այսու հանդերձ բուն յատուկ սկզբնականութիւն (originalité) կը պակսի, շատ տեղ հետեւողութեան նշմարանքն յայտնի կը տեսնուի՝ երբեմն Ագաթանգեղոսէն, երբեմն Փ. Բիւզանդէն կամ Եղիշէէն ու երբեմն Ս. Գրոց թարգմանութենէն խօսքի հատուածներ իր գրութեանը մէջ հիւսելով, թէպէտ շատ ճարտարութեամբ եւ յատուկ կերպովն ու նշանակութեամբը, որով անհամեմատ կը տարբերի Յովհ. Կաթուղիկոսէն։ 3. Ինք Սեբէոս յատուկ՝ զեխութեան ատեցող՝ հատու բայց լեցուն ոճ մ'ունի, այնպէս որ քանի մը տեղ իր ժամանակին նայելով այնպիսի առաւելութիւնը ժամանակադարձ (anachronisme) մը կը կազմէ։ 4. Բայց Հայերէն բանասիրութիւնը այնչափ Սեբէոսի քերականական համաձայնութենէն սորվելու բան չունի, որչափ բառերէն[2]։

Իսկ եթէ իր բանասիրական ոճին կամ կարգաբանութեան վրայ ընդհանուր դիտողութիւն մ'ընելու ըլլանք, իր ժամանակի լեզուին ճիշդ պատկերը կը տեսնենք։ Եթէ մէկ կողմանէ չենք գտներ հոս յառաջուան զարդարուն, անկախ, սկզբնական եւ Արարատայ ամենածին դաշտին պէս ծաղկաւէտ ոճը, որ Ե. դարու գրքերուն մէջ այնպէս զեղուն եւ յորդարուխ առատութիւն մ'ունի եւ բանասիրի մը աչուքներուն խիտ առ խիտ զննելու նիւթեր կը մատուցանէ, մէկալ կողմանէ ալ պէտք է խոստովանիլ թէ իրմէ վերջիններէն ոմանց չորեքպատիկ թերութիւններէն ալ ազատ է. որ է կամ բռնազբօսիկ ու չափազանց սեթեւեթ ոճ մը, կամ Սիսալ ու անյարմար գործածութիւններ կամ Խորթ, օտար եւ հելլենաբան շարադրութիւն մը, եւ կամ Բոլորովին մերկ, ցամաք եւ հետեւակ բանակարգութիւն։

Սեբէոսի պարզութիւն սիրող ու անպաճոյճ գրիչը դիտելով՝ կրնանք ըսել, թէ երբեք չէ աշխատած՝ իր գիրքն արտաքոյ կարգի ու շինծու զարդերով պճնելու, այլ հետեւած է իր ժամանակի գրաւոր լեզուի բնական կարգին, եւ ինչ ոճ, բառ, ըսուածք կամ դարձուած որ գործածուած է, բնականապէս բերած է խօսքին ընթացքը[1]"։

Քննութիւններ եւ օգնական աղբիւրներ: — Կ'ամփոփեմ այստեղ Սեբէոսի անձին, գրութեան եւ պատմութեան հայող գրուածները։ Մաս մը յիշատակուեցաւ արդէն վերագոյն. ուրիշներ պիտի յիշատակուին յընթացս քննութեանս։ 1. (Հ. Յ. Գաթըրճեան)՝ Սեբէոս եպիսկոպոս պատմագիր. Եւրոպա շաբաթաթերթ (Վիեննա), 1852, թ. 21, 26, 31 (էջ 82—83, 102—103 եւ 123)։

2. Հ. Յ. Գ.(աթըրճեան)՝ Նորագիւտ հայերէն մատեան մը. Մասիս օրաթերթ (Կ. Պոլիս) 1852, թ. 13։

3. Թ. Մ. Միհրդատեան՝ Սեբէոսի Նորագիւտ մատենին վրայ մինչեւ ցայժմ երեւցած դատաքննութիւններուն վրայօք քանի մը խօսք. Մասիս 1852, թ. 64։ Ինքը կ'երեւայ եւ այն "Բանասէր ոճն", որ գրած է "ի վերայ պատմութեանն Սեբէոսի" Նոյեան Աղաւնի (Կ Պոլիս), 1852, թ. 15 (Յաւելուած)։ Երկուքն ալ անիմաստ ընդդիմախօսութիւններ Գաթըրճեանի յօդուածներուն դէմ։

4. Ք. Պատկանեանի յառաջաբանը ռուսերէն թարգմանութեան սկիզբը (տես վերը)։

5. Հ. Գ. Զարբհանելեան՝ Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան. Բ. տպ. (Վենետիկ 1897) էջ 435—441։

6. Հ. Ղ. Ալիշան՝ Հայապատում, Վենետիկ 1901, Հտր. Ա. 1, էջ 164—166։

7. Հ. Յ. Ասճառեան՝ Նորագիւտ բառեր Սեբէոսի մէջ. Արարատ, 1911, էջ 230—231։

8. Ernest Gerland, Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios (Dissertation), Leipzig 1894, էջք 46 (Արտատպուած Byzantinische Zeitschrift էն).

---

1 Հմմտ. Եւրոպա, 1852, թ. 31։

2 Մասիս 1852, թ. 13։

1 Եւրոպա, 1852, թ. 31։

9. Angelo Pernice, L'imperatore Eraclio. Loggio di storia bizantina. Firenze 1905, 8°, էջք XXVIII—327 (հմմտ. առ այս Byz. Zeitschrift, 1906, էջ 301—307.

10. Ե. Վ. Տէր-Մինասեան՝ Ասպէս կոչուած Պարսից ժողովը. Արարատ 1907, էջ 179—195։

(Շարունակելի։) Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐՈՒՍԱԿԻ

ՆՈՐԱՅՐ Ն. ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻՈՅ

(Շարունակութիւն։)

ՃԸ. 2725. "Սարուն? Գուցէ վերոյգրեալն (Սարու ծաղիկ [տես զայս ի համարն ՃԻԴ]) ըլլայ, եւ գրուի նոյն Գալենոսի բառից մէջ, հոմանիշ Եղիթադրանոն? Յունարէն մատիկ ձայնով ἡλιοχάνθαρος նշանակէ Արեւու բզէզ, մէջատ մի։ [ἡλιοχάνθαρος, Escarbot consacré au soleil, chez les Egyptiens. Alex.։]

= "Եղիթադրանոն, Տրոն։, կը գրեն Գաղ. Ա եւ Գ։ — 'Եղիթադրանոն, Տրոն։, Գաղ. Գաղ. Բ։ — "Եղիադրանոն. Տրոն։, Գաղ. Դ. չգիտեմ թէ Հ. Ալիշան ուր գտած է Սարդ. Է